Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут
«Українська інженерно-педагогічна академія»
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА
на тему
РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ ЯК СКЛАДОВА ПОВСЯКДЕННЯ У 1960-1980-Х РОКАХ

Виконала: здобувачка вищої освіти
4 курсу групи ДМП-КТР21
спеціальності: 032 Історія та археологія
освітньої програми: Краєзнавчо-туристична робота

_____ / Дар'я ЧЕПІГА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Керівник:
_____ / Ірина ЩЕРБИНА
(підпис) (ім'я та прізвище)

Рецензент:
_____ / Сергій КУДЕЛКО
(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

Навчально-науковий інститут Українська інженерно-педагогічна академія
Кафедра краєзнавчо-туристичної роботи соціальних і гуманітарних наук
Спеціальність 032 Історія та археологія
Освітньо-професійна програма Краєзнавчо-туристична робота

ЗАТВЕРДЖУЮ
В. о. завідувачки кафедри краєзнавчо-туристичної роботи, соціальних і гуманітарних наук

_____ Ірина ЩЕРБИНА
(підпис)
«14» квітня 2025 р.

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

здобувачу вищої освіти Дар'ї ЧЕПІЗІ
1. Тема роботи: Рух опору України як складова повсякдення у 1960-1980-х роках
затверджена наказом університету № 4801-5/925 від «11» квітня 2025 р.
2. Термін здачі закінченої роботи «30» травня 2025 р.
3. Вихідні дані до роботи
Мета роботи – комплексне вивчення дисидентського руху в Україні в 1960–1980-х роках як складової щоденного спротиву радянському режиму.
Об'єкт дослідження – дисидентський рух як форма опозиційної діяльності в умовах радянської тоталітарної системи.
Предмет дослідження – основні ідейні течії, форми протесту та особливості діяльності представників українського дисидентства.
4. Зміст роботи (перелік питань, які належить розробити):
Вступ
Розділ 1. Історичні особливості руху опору
Розділ 2. Український нонконформізм: від ідейного опору до суспільного протесту
Розділ 3. Репресивна машина радянської держави і долі українських дисидентів
Висновки
Список використаних джерел
Додатки
5. Дата видачі завдання «14» квітня 2025 р.

Керівник роботи _____ (підпис) Ірина ЩЕРБИНА (ім'я, прізвище)

Завдання прийняв/ла до виконання _____ (підпис) Дар'я ЧЕПІГА (ім'я, прізвище)

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН-ГРАФІК
виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів роботи	Термін виконання	Позначки керівника про виконання завдання
1	Вступ	18.04.2025	
2	Розділ 1. Історичні особливості руху опору	26.04.2025	
3	Розділ 2. Український нонконформізм: від ідейного опору до суспільного протесту	07.05.2025	
	Розділ 3. Репресивна машина радянської держави і долі українських дисидентів	19.05.2025	
	Висновки	21.05.2025	
	Додатки	23.05.2025	
	Список використаних джерел	27.05.2025	
	Оформлення випускної роботи та ілюстративного матеріалу	30.05.2025	

Здобувачка вищої освіти _____ Дар'я ЧЕПІГА
(підпис) (ім'я, прізвище)

Керівник _____ Ірина ЩЕРБИНА

АНОТАЦІЯ

Чепіга Д. М. Рух опору в Україні як складова повсякдення як повсякдення у 1960–1980-х роках (бакалаврська робота). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. 61 с. (рукопис).

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена дослідженню руху опору в Україні у 1960–1980-х роках як важливої частини повсякденного життя радянського суспільства. Основна увага приділена ідейним, культурним та політичним проявам українського дисидентства, його впливу на громадську свідомість, а також реакції радянської репресивної системи на прояви інакодумства. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків; містить 2 додатки та список використаних джерел та літератури зі 52 найменувань.

У першому розділі розглянуто історіографію проблеми та з'ясовано причини виникнення дисидентського руху в Україні. У другому розділі проаналізовано основні форми ідейного опору — від літературного й мистецького нонконформізму до політичної боротьби та правозахисної діяльності. У третьому розділі досліджено механізми радянських репресій, їх ідеологічне підґрунтя, а також долі окремих представників українського руху опору, зокрема В'ячеслава Чорновола та Василя Стуса.

Ключові слова: повсякденне життя, рух опору, дисидентство, репресії, самвидав, радянська ідеологія, правозахисна діяльність, інакодумство, боротьба.

ANNOTATION

Chepiga D. M. The Resistance Movement in Ukraine as a Component of Everyday Life as Everyday Life in the 1960s–1980s (bachelor's thesis). Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 2025. 61 p. (manuscript).

The bachelor's qualification work is devoted to the study of the resistance movement in Ukraine in the 1960s–1980s as an important part of the everyday life of Soviet society. The main attention is paid to the ideological, cultural and political manifestations of Ukrainian dissidence, its impact on public consciousness, as well as the reaction of the Soviet repressive system to manifestations of dissent. The work consists of an introduction, three chapters, conclusions; contains 2 appendices and a list of sources and literature used with 52 titles.

The first chapter examines the historiography of the problem and explains the reasons for the emergence of the dissident movement in Ukraine. The second chapter analyzes the main forms of ideological resistance - from literary and artistic nonconformism to political struggle and human rights activities. The third chapter examines the mechanisms of Soviet repressions, their ideological basis, as well as the fate of individual representatives of the Ukrainian resistance movement, in particular Vyacheslav Chornovil and Vasyl Stus.

Keywords: everyday life, resistance movement, dissidence, repression, samizdat, Soviet ideology, human rights activities, dissent, struggle.

ЗМІСТ

ВСТУП.....6

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РУХУ ОПОРУ.....10

1.1 Історіографія дослідження.....10

1.2 Причини виникнення дисидентського руху в Україні.....15

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКИЙ НОНКОНФОРМІЗМ: ВІД ІДЕЙНОГО ОПОРУ ДО СУСПІЛЬНОГО ПРОТЕСТУ.....18

2.1 Інтелектуальний опір: література та мистецтво.....18

2.2 Українське дисидентство: шлях політичного опору.....22

2.3 Боротьба українських правозахисників проти тоталітаризму.....31

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСИВНА МАШИНА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ДОЛІ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ.....38

3.1 Ідеологічні основи радянських репресій як інструмент контролю над суспільством.....38

3.2 Механізми репресій: арешти, суди, «особливі» психіатричні установи.....41

3.3 Особисті історії боротьби: В’ячеслав Чорновіл та Василь Стус.....45

ВИСНОВКИ.....50

ДОДАТКИ.....54

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....56

ВСТУП

Вивчення опозиційних рухів та формування громадянського суспільства у тоталітарних державах навіть у XXI ст. не втратили своєї актуальності. Сучасна політична реальність демонструє тривожні тенденції посилення авторитаризму в державах, які формально декларують демократичні цінності. У такому контексті особливу значущість набуває дослідження дисидентського руху як прояву суспільного опору тоталітарній системі.

У післясталінський період радянської історії з'являється нове соціально-політичне явище — поява активної меншості, що відкрито виступає з критикою радянської політики. Цю групу згодом ідентифікують як дисидентів. Їхня діяльність розгортається на тлі тривалого ідеологічного тиску, репресій і контролю з боку держави, що лише підкреслює силу й мужність спротиву. Це свідчить про те, що навіть у найбільш жорстких політичних умовах зберігається потенціал для формування опозиційної свідомості.

Дисидентський рух в Україні виникає в руслі національно-визвольних прагнень та загального процесу демократизації, започаткованого в добу «хрущовської відлиги». Його формування тісно пов'язане з культурними, соціальними та політичними процесами 1960–1980-х років, які сприяли пробудженню національної самосвідомості й формуванню нового типу громадянської активності. У цей період з'являються ключові постаті, що не лише формулюють ідеологічні засади руху, але й стають символами спротиву радянському режиму.

Дисидентство в Україні як частина ширшого радянського явища не було організаційно оформленим рухом у класичному сенсі. Його становили представники інтелігенції, правозахисники, митці, які, діючи в умовах постійного тиску, домагалися дотримання основних прав людини, свободи слова, совісті та культурної автономії. Водночас українське дисидентство мало яскраво виражений національний компонент, що відрізняло його від подібних рухів у інших республіках СРСР.

Актуальність теми даного дослідження полягає в тому, що інакомислення, як суспільне явище, не зникло разом із крахом тоталітарного суспільства. Воно трансформувалося, набуваючи нових форм та ідейних напрямів у відповідь на виклики сучасного світу. Дисидентський рух як віддзеркалення духовної та ідейної кризи суспільства, залишається платформою для обговорення та протистояння думок щодо важливих проблем сьогодення. Особливістю українського дисидентського руху було те, що після здобуття незалежності України у 1991 р., колишні дисиденти приймали активну участь у процесі державотворення, формування демократичних інститутів та розбудови громадянського суспільства в Україні.

Особливої значущості тема набуває в умовах російсько-української війни, що триває з 2014 року й перейшла у фазу повномасштабного вторгнення у 2022-му. Методи і риторика російської пропаганди часто є прямим відлунням радянської ідеологічної машини. В цьому контексті ідеї українського дисидентства — боротьба за свободу, право на правду, збереження національної ідентичності — набувають нової актуальності, стаючи моральним орієнтиром для сучасного суспільства.

Дослідження дисидентського руху дозволяє глибше зрозуміти, які політичні, соціальні та культурні чинники сприяли формуванню патріотизму, якими були методи боротьби, які труднощі та репресії зазнавали інакомислячі, а також — який вплив ці процеси мали на подальшу історичну долю України. Дисидентство постає як символ особистої незламності, громадянської мужності та самопожертви заради утвердження загальнолюдських цінностей.

Метою дипломної роботи є комплексне вивчення дисидентського руху в Україні в 1960–1980-х роках як складової щоденного спротиву радянському режиму, а також з’ясування історичних обставин його виникнення, еволюції, значення та наслідків. Поставлена мета обумовлює наступні **завдання** дослідження:

- проаналізувати поняття «дисидентство» та його семантичні характеристики;

- визначити політичні та соціальні передумови формування дисидентського руху;

- здійснити історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури за темою;

- окреслити основні напрями діяльності дисидентського руху;

- проаналізувати реакцію радянської влади на опозиційну діяльність;

- охарактеризувати провідних представників опозиційного руху;

- оцінити вплив дисидентського руху на подальші політичні та соціальні трансформації.

Об'єктом дослідження є дисидентський рух як форма опозиційної діяльності в умовах радянської тоталітарної системи.

Предметом дослідження є основні ідейні течії, форми протесту та особливості діяльності представників українського дисидентства.

Хронологічні межі охоплюють період від початку 1960-х до середини 1980-х рр. – періоду найбільшої активності руху.

Територіальні межі дослідження обмежені простором УРСР у складі СРСР із урахуванням загальносоюзного контексту.

Основними **методами** дослідження є:

- історико-пошуковий метод використано для збору джерельної бази та літератури з теми;

- метод класифікації та типологізації - для систематизації джерел;

- структурно-типологічний метод - для структурування роботи за підрозділами;

- принцип об'єктивності застосовано для критичного аналізу джерел;

- статистичний метод допоміг проаналізувати та хронологічно описати опозиційний рух в Україні.

Елементи наукової новизни. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному підході до аналізу українського дисидентського руху як складової радянського повсякдення у 1960-х – 1980-х роках, систематизації основних форм і методів спротиву. Проаналізовано публічну спадщину як чинник ідентичності сучасної України дисидентів (В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус). Проведено паралелі між опозиційним рухом та сучасним українським опором, що дозволяє по новому поглянути на дисидентство як передумову нинішньої боротьби за свободу, демократію та суверенітет.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у тому, що її теоретичний матеріал може бути використаний в освітньому процесі як навчальний і допоміжний матеріал у курсах історії України, правознавства, громадянської освіти та політології, а також сприяє формуванню історичної пам'яті, патріотичного виховання та громадянської свідомості молоді, особливо в умовах сучасних викликів.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох основних розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (52 позиції), а також додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РУХУ ОПОРУ

1.1 Історіографія дослідження

Дослідження руху опору є надзвичайно важливим з огляду на великий суспільний та науковий інтерес до цієї теми. Через ідеологічні обмеження радянської доби, ця проблематика була фактично виключена з наукового обігу, і лише після здобуття незалежності з'явилась можливість для об'єктивного та всебічного вивчення. Тому у кваліфікаційній роботі було розглянуто характеристику розвитку зарубіжної літератури історіографії дисидентського руху в УРСР у 1960-1980 рр. Оскільки тема інакомислення в УРСР була практично заборонена, історіографічних праць, в яких би об'єктивно висвітлювались питання діяльності дисидентського руху, не існує. Тому саме українська діаспора розпочала перші дослідження.

Найпопулярнішими жанрами були літературна критика та політична публіцистика. Важливу роль у поширенні інформації про рух опору відігравали такі журнали, як були: «Сучасність», «Смолоскип», Центральна інформаційна українська служба [23].

В Україні у 1964 р. виникла заборонена друкована продукція, під назвою «самвидав». За визначенням В. Буковського, самвидав – це коли автор самостійно створює, перевіряє, розмножує та розповсюджує власні твори, а згодом за це ж сам і потрапляє до в'язниці [18]. Серед відомих самвидавних творів є матеріали про арешти і суди 1965-1966 рр., зібрані В. Чорноволом під назвою "Лихо з розуму", а також праця В. Мороза "Серед снігів". Це протест 139 діячів літератури, науки та мистецтва, робітників та студентів проти репресій 1965-1966 рр., документи Української Гельсінської Групи тощо. Зокрема, лише до кінця 1976 р. громадськості було відомо понад 3 тисяч документів самвидавної літератури в Радянському Союзі [32].

Початок наукового осмислення даної проблематики поклав британський дослідник Дж. Берч у його праці «Український націоналістичний рух у Радянському Союзі в 1956 році», де він проаналізував план і структуру опору і

дійшов до невтішного висновку, що відповіддю держави на цей рух стали репресії [50].

У 1960-х роках іноземні науковці та дослідницькі інститути проявляли значний інтерес до дисидентського руху. А саме їх цікавили методи та форми протесту, політичні цілі, національність та віковий склад інакодумців. Німецький дослідник Д. Байрау пояснював цей інтерес як бажання спеціалістів глибше зрозуміти «механізм пост-сталінського режиму» [5].

Т. Раковська-Хармстоун, канадський політолог, досліджувала причини активізації радянського національного руху. Вона стверджувала, що націоналізм був відповіддю на дії радянського уряду, а дії влади, спрямовані на придушення націоналізму, призводили лише до подальшого посилення [52].

Наведені вище теоретичні положення підтверджуються конкретними фактами у книзі Д. Коляски «Освіта Радянської України». Вагомим аргументом на користь достовірності використаних матеріалів є навчання автора у Вищій партійній школі ЦК КП України (1963-1965 рр.) та його прагнення до самостійної роботи з архівними документами, періодичними виданнями, самвидавом, а також особисті зустрічі з діячами дисидентського руху [24].

У 1980 році британський дослідник Ф. Кенет вперше здійснив аналіз демографічних та професійних характеристик дисидентів, а також їх цінних, культурних та світоглядних мотивів [51]. Згодом, американський вчений Я. Білоцеркович у своїй монографії «Дисидентство в Радянській Україні: дослідження політичного відчуження» продовжив цю роботу, розглядаючи дисидентський рух у контексті попередніх форм опору та різних етапів національно-визвольної боротьби. Автор також застосував концепцію «відчуження» Карла Маркса для аналізу формування особистості, яка протистоїть існуючій політичній системі [23].

Окрім того, значний внесок у вивчення дисидентського руху зробив Б. Кравченко у своїй монографії «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття». Автор пов’язує виникнення опору з соціальними трансформаціями, які відбувались в Україні в період з 1950-х по 1970-ті роки

XX ст. [27]. До цього ж періоду історіографії належать праці дослідників, таких як Р. Сенкеус, Дж. Химка, І. Лисяк-Рудницький та інші. Вони досліджували окремі аспекти дисидентства, проте не пропонували цілісного аналізу історії дисидентського руху.

У 1983 р. виходить знакова праця учасниці радянського дисидентського руху Л. Алексєєвої «Історія інакодумства в СРСР. Новітній період». Книга є першою спробою систематизованого аналізу інакодумства в Радянському Союзі [1].

В Україні дослідження дисидентського руху зародилося ще в часи поширення «самвидаву», а потім вже з'явилися мемуари та публіцистичні роботи.

Ю. Курносов у своїй праці «Інакомислення в Україні (60-ті –перша половина 80-х рр. XX століття)» здійснив одну з перших спроб комплексного аналізу дисидентського руху в незалежній Україні, спираючись на великий обсяг фактичного матеріалу [30].

Важливим внеском у вивчення українського руху опору є праця Г. Касьянова «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х рр.» (1995 р.), де автор спирається на широке коло джерел, включаючи архівні матеріали та численні інтерв'ю з безпосередніми учасниками подій [23].

Український дослідник Р. Ільницький ставив за мету прослідкувати основні елементи ідеології і тактики українського національного руху. Цілком сприятливим є твердження про те, що незважаючи на відсутність єдиної, сформульованої програми, реєстрованого членства, керівників, український національний рух являв собою організаційну силу зі своєю тактикою і стратегією боротьби, визначеними найближчими та кінцевими цілями [20].

Життєвий шлях особистості, яка бере участь у подіях, залишається надзвичайно важливою для дослідження даної проблематики, тому вона і спостерігається у достатній кількості творів, присвячених життю та діяльності тих, чи певних осіб. Зокрема, Т. Батенко є автором біографій М. Гориня та І.

Геля. Крім цього, до вивчення цієї діяльності підключилися й такі дослідники, як І. Єзерська, Н. Гончарук та багато інших [6; 7].

Також, на мій погляд, дуже важливою залишається літературна спадщина В. Чорновіла. Його статті, спогади активно друкувалися в роки незалежності. І сьогодні дослідники до сих пір цікавляться його біографією. Вважається, що однією з найголовніших робіт з цієї тематики є монографія В. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою». Однак, на думку деяких дослідників, робота має надмірний патріотичний запал і прагне ідеалізувати постать В. Чорновола, представляючи його як героя. [16].

Не менш цікавими є роботи, присвячені Василю Стусу. Праці В. Вовка та Д. Стуса показують не тільки поетичний талант Василя Стуса, а й розкривають його могутність, через громадянську позицію. Василь Стус – символ дисидентського руху, він відкрито критикував радянську владу, висловлював свою позицію щодо знищення українського народу. Не дивлячись на погрози, заборону друкування його поезії, переслідування, поет до кінця ніс те, про що писав все своє життя. [12; 40].

Опір українських дисидентів радянському режиму є предметом пильної уваги дослідників. Значна кількість історичних документів присвячена саме висвітленню судових процесів над борцями за свободу. Дослідження, присвячені даній проблематиці, були проведені Ю. Курносовим, Ю. Зайцевим, Є. Сверстюком та Г. Курищуком [30; 18; 37; 29]. Особливо виділяється робота Я. Секо «Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х-середині 1980-х рр.». Автор розглянув методи боротьби українців проти тюремної адміністрації. Окрім цього, історик звертає увагу на побут ув'язнених у таборах та їхні умови проживання [39].

Одним з найбільш відомих сучасних українських дослідників дисидентського руху є О. Бажан. Варто звернути увагу на таку працю, як «Дисидентство в УРСР і спроба дефініцій» [2]. Автор досліджує саме поняття «дисидентство» та розкриває різні цілі цього поняття. Також він розглядає як саме дисидентський рух впливав на боротьбу за права людини та які форми

протесту були помічені в той час. Не можна пройти повз іншої важливої статті Бажана «Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній та вітчизняній історіографії» [3]. В цій праці автор вже аналізує саме зміну підходів до вивчення дисидентського руху в Україні, починаючи з радянської літератури та закінчуючи сучасними дослідженнями. Також Бажан висвітлює дисидентів, не як жертв, які постраждали від радянського уряду, а як і політичних діячів, активістів, достойний народ, який бореться за свою національну ідентичність.

Такі ж проблеми у своїх роботах розглядає і Л. Ведмідь. У статті «Проблеми опозиційного руху в Україні другої половини ХХ століття: вітчизняна історіографія і національна пам'ять», показано розбір особливих проблемних запитань щодо опозиційного руху в Україні другої половини 50-80-х рр. ХХ столітті [10].

Монографія «Українське суспільство в 1960–1980-х роках. Історичні нариси» є одним із фундаментальних сучасних досліджень, що розкриває багатогранність життя українського суспільства в умовах пізньорадянського періоду. Вона дозволяє комплексно дослідити не лише політичний чи ідеологічний вимір руху опору, але й його повсякденний аспект, який довгий час залишався поза увагою дослідників [42]. Особлива увага приділяється формам придушення владою інакодумців та і в цілому простих громадян, які висловлювали своє невдоволення. Важливим розділом для опрацювання теми є стаття Олега Бажана «Рух опору як частина радянського повсякденного життя» [42, с. 707]. Автор досліджує дисидентський рух в Україні саме як рух опору в цілому проти радянської влади. Бажан аналізує повсякденне життя дисидентів та труднощі з якими вони стикалися через репресивну політику з боку уряду. Також розглядає різноманітні методи придушення опозиційного руху в Україні. Тобто автор намагається продемонструвати, що радянський режим не зупинився на відкритих протестах, а ще й впливав на повсякденне життя кожної незгодної людини з урядом [42, с. 707].

Отже, дослідження дисидентського руху представлене широким спектром робіт. Хоча історики і приділяли увагу цій темі, значний поштовх до її актуалізації дали журналісти, публіцисти, письменники та політологи. Дніпровський історик В. Цюп'як вважає, що наявні історичні дослідження здебільшого фрагментарні, і вони висвітлюють лише окремі аспекти суспільних процесів. Автор наголошує на необхідності об'єднати ці розрізнені факти, як елементи пазлу, щоб створити цілісну історичну картину, з'ясувати передумови виникнення дисидентського руху та визначити його значення у здобутті незалежної України [46].

1.2 Причини виникнення дисидентського руху в Україні

У середині 1950 – на початку 1960-х рр. в Україні відбулися значні зміни в політиці радянської влади. Масові репресії, які раніше були звичним явищем, перестали бути регулярним методом державного управління. Радянська система прагнула до більш привабливого вигляду, намагаючись лібералізуватися. Прихід до влади Микити Хрущова ознаменував початок поступових змін у політичній ситуації, цей період отримав назву «відлига», Цей термін популяризував Еренбург у своїй книзі «Відлига» (1954 р.), автор влучно передав атмосферу надій та очікувань, що панували в суспільстві. [49].

Хрущовська відлига суттєво змінила суспільно-політичне та культурне життя в УРСР. Відмова від жорстокого сталінського контролю дозволила розширити можливості для творчості, наукових досліджень та самоорганізації громадян, що призвело до появи нових інституцій та ініціатив [42, с. 708].

У контексті «відлиги» вперше в історії України радянських часів було висунуто питання необхідності забезпечення прав людини як передумови подальшого суспільного розвитку, хоча й у декларативній формі: на підставі постанови Секретаріату ЦК КПУ від 4 березня 1963 року було прийнято Загальну декларацію прав людини. Вона була опублікована українською мовою [42, с. 707].

Період «відлиги» відзначався внутрішньою непослідовністю: обіцяні урядом реформи так і не були реалізовані повністю, а політична система СРСР майже не змінилася. Більше того, замість відмови від репресій, радянська влада не тільки продовжила їх, а й посилила методи сталінського терору, придушуючи будь-які прояви вільнодумства, національної ідентичності та оригінальності [42, с. 710].

Саме в цей час починає набирати обертів дисидентський рух. Загалом дисидентство представляло собою, не оформлений організаційно, суспільно–політичний рух критично мислячої радянської інтелігенції, які відкрито виступали за дотримання прав людини і йшли проти офіційної ідеології. Письменники, поети, художники та інші представники інтелігенції активно виступали проти політики радянської влади.

Тож виникнення українського руху опору з 1960-х до 1980-х років було зумовлене причинами, які саме і викликали масу протестів інтелігенції, молоді, селян та інших. Це була відповідь інтелектуальної еліти на систематичне порушення національних, культурних, релігійних та політичних прав і свобод людини та придушення всіх форм інакомислення. Розглянемо ж ці причини детальніше.

Головною причиною дисидентського руху в Україні було посилення політичного контролю над суспільством з боку радянського влади та жорстока реакція на прояв будь-якого інакомислення. Хоча, в цей же час радянський устрій проголошує себе соціалістичною демократією, але продовжує діяти як справжня тоталітарна система [42, с. 707].

Попри формальну автономію, фактично УРСР перебувала під повним контролем Москви. Керманичі української влади повинні були негайно виконувати всі вказівки, які ухвалювали в Кремлі. Звичайно, це також викликало невдоволення серед інтелігенції, яка прагнула до більш незалежної України.

Тобто кожен, хто намагався висловити іншу точку зору, особливо в державних питаннях, підлягав репресіям з боку каральних органів держави.

Прикладом цього є долі таких діячів, як Іван Дзюба, Василь Стус, В’ячеслав Чорновіл тощо. Саме вони писали відкриті листи, брали участь у самвидаві, організовували творчі вечори та підпільні гуртки, щоб привернути увагу до порушення прав українців [18, с. 225].

Ще однією важливою причиною протестів можна виділити зростаючу русифікацію, яка проявлялася в усіх сферах суспільного життя. Українську мову поступово витісняли з освіти, культури, літератури та засобів масової інформації [42, с. 711]. Наприклад, школи переходили на російськомовне навчання, а видавництва друкували більшість книжок виключно російською мовою. Це, звичайно, обурювало українську інтелігенцію, яка усвідомлювала, що такий процес не лише придушить національну культуру, але й може призвести до її повного зникнення в майбутньому [15, с. 20]. Такі дії, сприймались як загроза для подальшого існування українського народу в цілому, тому це і стало одним із ключових мотивів опору.

Це призвело до активізації руху «шістдесятників», які відкрито виступали проти нищення української культури, що ставило їх у пряму опозицію до радянської влади. Серед представників цього руху, можна згадати таких діячів як, Іван Дзюба, Василь Стус, Василь Симоненко, Іван Світличний, Ліна Костенко, Алла Горська тощо [42, с. 721].

Окремим чинником формування дисидентського руху можна виділити і обмеження свободи віросповідання. Радянська влада здійснювала репресії священнослужителів та загалом віруючих, які продовжували дотримуватися своєї релігії, після ліквідації Української греко-католицької церкви.

Таким чином, рух опору, що виник в Україні з 1960-1980-х років, був відповіддю на утиск з боку влади. Саме цей рух був проявом боротьби за національну ідентичність, права людини, а також прагненням українського народу до свободи та незалежності.

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКИЙ НОНКОНФОРМІЗМ: ВІД ІДЕЙНОГО ОПОРУ ДО СУСПІЛЬНОГО ПРОТЕСТУ

2.1 Інтелектуальний опір: література та мистецтво

Загалом дисиденти протистояли тоталітарній владі різними методами. Опір інтелектуалів проявлявся через їхню творчу діяльність. Саме у період «відлиги» Микити Хрущова розпочалася нова хвиля української культури. Та найважливішою подією «відлиги» стало народження покоління інтелігенції, яке уособлювало духовний феномен, течію та суспільне явище – «шістдесятники» [23, с. 14].

Представниками культурно-просвітницького руху шістдесятників були молоді поети, письменники, художники, історики, публіцисти: Михайло Брайчевський, Іван Дзюба, Алла Горська, Ліна Костенко, Іван Світличний, Валентин Мороз, Людмила Семикіна, Микола Вінграновський, Василь Стус, Валерій Шевчук, Опанас Заливаха, Галина Севрук, Іван Драч, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Святослав Караванський, Василь Симоненко, Стефанія Шабатура та інші.

У працях з проблематики дисидентства часто переплітаються такі поняття, як «національно-визвольний рух», «шістдесятники», «дисиденти». Взаємозв'язок та особливості вказаних вище термінів подала Н. Якубенко «Українське суспільство на шляху до політичної нації» подав в схемі (Додаток А) [17, с. 207].

Основною рисою шістдесятників було їхнє моральне несприйняття радянського тоталітаризму. Вони не ставили під сумнів основи соціалістичного ладу, але виступали за більш рішучу десталінізацію. Метою шістдесятників було створення «соціалізму з людським обличчям», вони вважали, що цього можна досягти шляхом реформ та співпраці з владою, щоб подолати наслідки культу особистості [31, с. 637].

Серед «шістдесятників» виділялася плеяда талановитих митців (поетів, прозаїків, художників, публіцистів), які прагнули до новаторства в темах і

поглядах, відмінних від офіційної ідеології. Їхня система цінностей, на противагу радянській моралі, включала індивідуалізм, свободу самовираження, скептицизм і відкритість до світової культури. Вони відстоювали право на розкутість, щирість і зосередженість на внутрішньому світі людини, прагнули до оновлення естетики та подолання культурного застою. Творчість і активна громадянська позиція «шістдесятників» стали справжнім поштовхом до змін у жорстокій системі радянської культури.

«Шістдесятники» в Україні особливу увагу приділяли національним питанням (Додаток В). Їх турбувала доля української культури, вони боролися за збереження мови, досліджували історію України, спираючись на праці раніше замовчуваних істориків і популяризували українське мистецтво та літературу [17, с. 211].

Оскільки радянська влада жорстоко контролювала літературний процес через Спілку письменників, не допускаючи жодної альтернативи, шістдесятники першочергово боролися за свободу художньої творчості. Період «відлиги» став періодом, коли письменники, кожен по-своєму, намагалися позбавлятися страху та двозначності. Редакції журналів перетворилися на осередки інтелектуальних дебатів. Існували межі «десталінізації» в стосунках між владою та інтелігенцією, саме влада забороняла аби письменники розповідали правду, яка не влаштовувала режим і достатньо велика частка літераторів з цим погоджувались. Як приклад цього можна згадати «справу Пастернака», де інтелігенція виявилася неспроможною чинити відкритий опір владі [8, с. 409].

Саме цей період характеризується розквітом української культури, який часто називають «новим українським відродженням». Популярними стають поетичні вечори І. Драча, Л. Костенко, В. Симоненка, відомі як «революція поетів», що приваблюють величезну кількість слухачів. Літературознавці, такі як І. Дзюба, Є. Сверстюк, В. Чорновіл та В. Мороз, відроджують інтерес до літературних жанрів. У кінематографі з’являється новаторська хвиля, представлена С. Параджановим, Ю. Іллєнко та Л. Осикою. Піднесення

національної культури стимулює до ознайомлення з театрами. У гуманітарних науках, зокрема в історії, археології, мистецтвознавстві, виникають нові імена та сучасні методи дослідження. Варто зазначити, що коло шістдесятників було значно більшим, ніж перелічені вище особистості. До них стікалися молоді науковці, викладачі, студенти. Але шістдесятництво обмежувалось вимогами національного просвітництва, центри яких зосереджувалися переважно в Києві та Львові. Саме тут і відбувалися вечори української поезії, художні виставки тощо.

Але зіткнення з системою було неминучим. Поступово шістдесятники почали збиратися в офіційно зареєстрованих суспільно-культурних організаціях: у Києві – це Творчий клуб молоді «Сучасник» (голова – Л. Танюк), у Львові «Пролісок» (керівник М Косов). Тут почали лунати гострі думки і заборонені слова – «Україна», «нація», поширювалася «крамольна» література, народжувався самвидав [1, с. 10].

На жаль, ця творча свобода швидко скінчилась. Перший секретар ЦК КПРС та його українські товариші були повні рішучості взяти інтелектуальне життя під свій контроль, і у 1962 р., після того як М. Хрущов відвідав виставку альтернативного мистецтва в Академії мистецтв, відбулося чергове доріkання творчій інтелігенції. У тому ж році на зустрічі з діячами культури і мистецтва у Кремлі, М. Хрущов піддав критиці творчість художника Е. Неізвєстного, автора терміну «відлига» І. Еренбурга, київського письменника-фронтовика В. Некрасова та інших. У промові 18 березня 1963 р. М. Хрущов закликав інтелігенцію керуватися у своїй діяльності партійними принципами.

Спершу в Україні стали локалізувати публікації «шістдесятників» у літературних журналах, а потім в українській пресі почали знущатися над творчою молоддю. Понад усе перепало І. Дзюбі, І. Драчу, Л. Костенко, Є. Сверстюку. А Скаба, секретар ЦК Компартії України, що був відповідальний за ідеологічну чистоту, критикував поетів за «формалістичні викрутаси» [1, с. 11]. Творчі клуби молоді були закриті. «Шістдесятників» обвинувачували у «формалізмі», «космополітизмі», «відході від марксизму-ленінізму». У 1962 р.

відбулося фізичне покарання (перше) над вільнодумним поетом В. Симоненком, поезія якого була цілеспрямована проти русифікації.

Ці події стали красномовним свідченням рішучості М. Хрущова і керівництва УРСР щодо початку боротьби з «неслухняною» інтелігенцією. Це призвело до того, що частина «шістдесятників» залишилися на своїх позиціях, деякі «переорієнтувалися», але інші піднялися до ідеологічної та політичної конфронтації з системою, еволюціонуючи до дисидентства і правозахисного руху.

Якщо говорити про представників мистецтва, то можна згадати Аллу Горську та Опанаса Заливаху. Алла Горська – видатна художниця, яка працювала не тільки над створенням монументальних творів, графіки, мозаїки та живопису, а й боролася за справедливість. Горська брала участь у правозахисному русі, підпільно співпрацювала з Василем Стусом та Іваном Світличним. За це і поплатилася власним життям, у 1970 році її свекор Іван Зарецький запросив Горську приїхати. По дорозі до Зарецького вона була вбита. Згодом знайшли труп і чоловікового батька [18, с. 227].

Художник Опанас Заливаха, який народився на Харківщині, майже все життя перебував за межами України, але все ж таки у 1961 році остаточно переїхав до Івано-Франківська. Восени Заливаха познайомився з «незгодними» київськими художниками, письменниками та критиками. А вже в 1964 році, долучився до створення шевченківського вітражу в Київському університеті, який знищили за розпорядженням високопартійних «цінителів». В решті решт його засудили на 5 років у березні 1966 році Івано-Франківським судом [18, с. 224].

З представників науки, не можна не згадати, відомого українського математика Леоніда Плюща. Спочатку він працював за освітою, але з політичною ситуацією в Україні в 1960-х роках, вирішив брати активну участь в національно-демократичному русі «шістдесятників». Також він приєднався до написання самвидаву та писав статті про радянський уряд і намагався розповсюджувати їх в газетах та до міжнародних організацій. За це і був

заарештований, звільнений та засуджений. Суд направив Плюща на примусове лікування в Дніпропетровську психлікарню з діагнозом «шизофренія», де математик пробув майже 8 місяців. Потім його дружина та рідні намагалися добитися справедливості та вивезли Плюща за кордон, де західні психіатри визнали його абсолютно здоровим [21].

Отже, інтелектуальний опір мав важливе значення в період «відлиги». Не дивлячись на те, що більшість культурних діячів зазнавали репресій, погроз і переслідувань, їхня діяльність все одно продовжувалась. Вони залишили після себе слід у боротьбі за права людини і незалежність своєї країни, який як ніколи актуальний і на сьогоднішній день.

2.2. Українське дисидентство: шлях політичного опору

Політичний опір радянському режиму, який чинили українські дисиденти, відігравав надзвичайно важливу роль у суспільно-політичному житті другої половини XX століття. Його характериними рисами були діяльність підпільних організацій, публічні виступи на захист свободи слова, а також активна протидія репресивній політиці тоталітарної держави.

Поняття «дисидент» охоплює осіб, які в період із 1960-х до початку 1980-х років відкрито виступали проти політичної системи Радянського Союзу. Вони намагалися реалізувати своє право на свободу думки та слова, через що зазнавали переслідувань, репресій, ув’язнення, а в окремих випадках — навіть смерті.

Дисидентський рух в Україні мав кілька основних напрямів:

1. Релігійний — опір з боку віруючих проти обмежень свободи віросповідання;

2. Національно-орієнтований — боротьба за збереження української національної ідентичності, мови, культури;

3. Правозахисний — захист базових прав і свобод людини, протест проти зловживань влади.

Ці напрями варто розглянути детальніше, оскільки кожен із них відображає різні аспекти спротиву громадян радянській системі. Учасниками дисидентського руху ставали люди з різним життєвим досвідом та ідейними переконаннями. Однак у більшості випадків причиною їхнього спротиву були особисті переживання, зумовлені зіткненням із жорстокістю, лицемірством та несправедливістю державної машини.

Прагнення жити у вільному та незалежному суспільстві стало причиною страждань тисяч українців, а також представників інших народів. Репресій зазнав кримськотатарський народ, було обмежено права єврейської громади, заборонено діяльність греко-католицької церкви, а також протестантських течій, таких як баптизм, п'ятидесятництво, євангелізм, адвентизм тощо. Переслідування торкнулися й тих, хто виступав із правдивою інформацією або захищав інтереси трудящих, зокрема робітників, які прагнули гідних умов праці та життя.

На початковому етапі українського національного руху можна виокремити два напрями, які безпосередньо залежали від географічного та історичного контексту регіонів, у яких вони переважали. Перший напрям - політичний та сформований ще за часів ОУН-УПА і поширений переважно у Західній Україні. Для цього напряму були характерні підпільні методи боротьби.

Другий напрям – національно-культурний, мав ширше охоплення у центральних та східних регіонах України, зокрема у великих містах. Його представники, спочатку орієнтовані на реформування радянської системи зсередини, сповідували ідеї "гуманізованого соціалізму", прагнули привернути увагу суспільства і влади до наявних проблем. Однак згодом багато з них пережили глибоке розчарування в можливості інституційного оновлення СРСР і почали орієнтуватися на ідею повної національної незалежності.

Серед самих дисидентів існувало умовне розмежування на «політичних» та «культурних» діячів. Таке розділення, хоча й було умовним, мало певне значення в середовищі учасників руху. Частина «політиків» навіть не ототожнювала себе з дисидентським середовищем у звичному розумінні цього терміна. Можна сказати, що політично орієнтовані національні-визвольні рухи виросли на ґрунті УПА у 1950-1970-х рр. і мали всепроникний підпільний характер. У свою чергу, культурний рух, представлений здебільшого так званими «шістдесятниками», еволюціонував від творчого вираження до національно-культурного протесту. Зустріч представників обох напрямів, як у суспільному просторі, так і в умовах ув'язнення, зокрема в таборах, стала поштовхом до формування нової фази українського дисидентства — правозахисного руху. У ньому брали участь як колишні «культурники», так і «політики», об'єднані спільною метою захисту прав людини.

Український дисидентський рух переплітався з московським правозахисним середовищем. Людмила Алексєєва підкреслювала, що обидва рухи вирізнялися інтелектуальним характером, мали спільні цінності, подібний соціальний склад учасників, використовували схожі аргументи та методи самовираження [1]. Співпраця між українськими та московськими дисидентами зародилася в мордовських таборах, де українські політв'язні перебували разом з московськими інтелектуалами, такими як Синявський, Даніель, Гінзбург і Галансков. Москва слугувала транзитним пунктом для родичів українських політв'язнів, які прямували до Мордовії. Там вони знаходили притулок у родинах московських правозахисників, через яких передавали інформацію до «Хроники текущих событий» та за кордон. Українські шістдесятники також брали участь у природоохоронному русі, організований Гінзбургом та Галансковим у 1968 році, що цікаво, без участі представників інших республік.

Українська Гельсінська Група підтримувала тісні зв'язки з Московською Гельсінською Групою, переймаючи їхні напрацювання та маючи свого представника в її складі – генерала Петра Григоренка. Українські політв'язні,

поділяючи загальнолюдські демократичні цінності, долучалися до спільних звернень. У місцях позбавлення волі дисиденти різних національностей та поглядів гуртувалися проти існуючого режиму. Значна частина українських дисидентів активно брала участь у різноманітних колективних акціях протесту в таборах, нерідко виступаючи їхніми організаторами. Ці акції включали масові голодування, створення письмових свідчень та передачу інформації на волю. Часто саме українці ініціювали подібні заходи, навіть якщо вони не були безпосередньо пов'язані з українськими питаннями. Таким чином, український національний рух не існував у вакуумі, а був інтегрований у загальносоюзний правозахисний рух.

В українських політв'язнів часто спостерігалося різке несприйняття російських дисидентів, які демонстрували шовіністичні тенденції. М. Хейфец у своїх дослідженнях глибоко розкрив причини цієї неприязні, аналізуючи взаємини між представниками різних національних рухів [45]. Ключовою проблемою була імперська ідеологія та великодержавність, що домінували в російському національному русі, і були абсолютно чужими українським дисидентам. Ця принципова розбіжність між українським та російським національними рухами, помітна вже тоді, сьогодні вже вилилася у відкритий конфлікт. Пророцтво В. Винниченка про обмеженість російської демократії у питаннях національного самовизначення, на жаль, підтвердилося [18, с. 33].

Український національний рух відзначався внутрішньою різноманітністю погляді. Щодо його демократичної частини, то тут цілком доречно згадати слова Степана Бандери, який у 1954 р. в радіоінтерв'ю підкреслив, що український націоналізм не має жодного зв'язку з фашистською та націонал-соціалістичною ідеологіями. За словами Бандери, українські націоналісти виступають проти будь-яких форм тоталітаризму, расизму, диктатури та насильства. Він також наголошував на близькому значенні понять «український націоналіст» та «український патріот» [19, с. 33].

Важливим етапом у розвитку українського національного та демократичного дисидентського руху стало виникнення Української робітничо-селянської спілки (УРСС), утвореної у Львові 1959 року. Ця організація стала своєрідним містком між політично зорієнтованим національно-визвольним рухом та новітнім демократичним дисидентством. Відмовившись від збройного методу боротьби, характерного для діяльності ОУН в умовах польського панування, учасники УРСС зробили ставку на правовий і ненасильницький спротив у межах радянської системи.

Діяльність спілки базувалася на статті 17 Конституції СРСР, яка формально гарантувала право союзним республікам на вихід зі складу Радянського Союзу. УРСС послідовно виступала за незалежність України, підкреслюючи легітимність своїх вимог у рамках чинного радянського законодавства.

Як зазначав один із провідних діячів спілки Левко Лук'яненко, у 1960 році учасники організації переглянули початкову програму, ухвалену у 1959 році, і взяли курс на створення легальної структури, яка б мала на меті захист громадянських прав [19, с. 37]. З огляду на зміну пріоритетів, було запропоновано перейменувати організацію на Союз боротьби за демократію, що краще відображало її оновлену мету та політичну орієнтацію.

Марксистська орієнтація цієї організації була помітна по назві словами «робітничо-селянська» і підтверджувалась програмою УРСС. Її учасники мріяли про соціалістичну Україну. Їхньою метою було позбавити її наслідків «сталінського» національного гніту і повернутися до «ленінських принципів». Саме ця ідеологічна база поєднувала Лук'яненка з наступною хвилею національного руху, що вийшов за межі підпільної діяльності.

У травні 1961 року Львівський обласний суд виніс вирок Левку Лук'яненку за статтею 54 Кримінального кодексу УРСР — спочатку смертну

кару, згодом замінену Верховним судом на 15 років позбавлення волі. Інші члени організації отримали покарання терміном від 10 до 15 років ув'язнення. Основою для обвинувачення слугував первинний проєкт програми УРСС, що свідчить про неприйнятність навіть мирної політичної діяльності в межах авторитарного радянського режиму.

Особливістю релігійного середовища в Україні в другій половині XX століття було існування двох конфесій, які радянська влада принципово не визнавала: Української греко-католицької церкви (УГКЦ) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Їхні віряни й духовенство зазнавали систематичних переслідувань з боку держави. Ці конфесії були тісно пов'язані з національним рухом, і спроби штучно відокремити їх, як це часто траплялося в радянській публіцистиці, виглядали неприродними. Подібна ситуація спостерігалася і в інших національних республіках, зокрема в Литві, де намагання розділити католицизм і литовський національний рух виглядало так само штучно.

Після укладення угоди між Йосипом Сталіним та Російською православною церквою (РПЦ) у 1944 році, яка перетворилася на знаряддя в руках держави для контролю над населенням та поширення потрібної ідеології. Радянська влада використовувала РПЦ, щоб підкорити або знищити інші релігійні організації. Найбільш промовистим прикладом такої практики став Львівський псевдособор 1946 року, на якому було проголошено «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ [19, с. 37]. Цей акт мав на меті юридично і канонічно ліквідувати греко-католицьку церкву, яка була історично й духовно пов'язана з українською національною ідентичністю.

Унаслідок цього «об'єднання» почалися масштабні репресії проти священників-уніатів. Митрополит Йосип Сліпий, єпископи та понад тисяча священників були заарештовані. Три тисячі парафій було закрито або примусово переведено до православ'я. Ті, хто вижив з числа греко-

католицького духовенства та вірян, пішли в підпілля, де таємно проводили богослужіння, постійно ризикуючи бути схопленими.

Попри певну лібералізацію у період хрущовської «відлиги» свобода совісті залишалася жорстко обмеженою. Після смерті Сталіна, в період амністії 1956-1957 років, чимало священнослужителів, включаючи єпископів Івана Лятишевського та Миколу Чернецького, змогли повернутися на Західну Україну з місць ув'язнень та заслання. Однак після звільнення їм фактично було заборонено здійснювати релігійну діяльність, що свідчить про продовження політики системного тиску на релігійне життя в Україні.

У Західній Україні, де УГКЦ зазнавала утисків, набули поширення підпільні (або катакомбні) форми релігійного життя, включаючи таємні церкви та навіть монастирі. Зокрема, навесні 1960 року було зафіксовано існування трьох жіночих підпільних монастирів. Попри це, греко-католицький рух залишався масовим явищем. Місцеве населення активно протистояло нищенню храмів, їх перетворенню на склади та іншим актам вандалізму з боку радянської влади. Віруючі вдавалися до різних форм протесту: організовували страйки, виганяли з храмів складоване там майно, захоплювали закриті церкви. Вони також намагалися захистити свої релігійні права, звертаючись до влади з петиціями та листами. Священник підпільної УГКЦ Григорій Будзінський, потерпаючи від переслідувань за віру, 15 листопада 1958 року надіслав Генеральному Прокурору СРСР протест. Цей лист, поширений через самвидав, став першим відомим на Заході зверненням автора [19, с. 38].

У 1963 році, після майже двох десятиліть у радянських тюрмах і засланні, митрополит Йосип Сліпий був звільнений. Він емігрував до Відня, а згодом оселився в Римі. Там, як митрополит, патріарх і кардинал, він активно виступав на захист свободи совісті в СРСР, особливо щодо Української греко-католицької церкви та підтримував віру українців. Його промови, такі як «На трибуналі ім. А. Сахарова» - у листопаді 1977 р., « До католицьких діячів» - у серпні 1978 р., та «Церква мучеників» - у липні 1980 р., мали великий вплив на вірючих [19, с. 42].

Попри переслідування, Українська греко-католицька церква продовжувала існувати та розвиватися не лише в Україні, але й у діаспорі – в Канаді, Італії, США. Її діяльність також поширювалась на території Чехословаччини, Румунії та Польщі, де, як і в СРСР, церква зазнавала утисків. Лише короткий період лібералізації в Чехословаччині під керівництвом Олександра Дубчека дозволив УГКЦ відновити свою діяльність, зокрема Пряшівську єпархію у 1968 році.

Після придушення «празької весни» у 1968 р. радянська влада посилила тиск на УГКЦ, що викликало посилення опору віруючих. Одним із прикладів цього опору стали події в селі Тисмениця Івано-Франківської області, де місцеві жителі протягом трьох днів захищали свою церкву від закриття. Вони вигнали представників міліції та забарикадувалися в храмі. В результаті коваля Володимира Василика, якого звинуватили в організації протесту, було заарештовано та засуджено до семи років ув'язнення у таборах суворого режиму. Цей випадок був непоодиноким. Радянська влада вдавалася до різних форм репресій проти греко-католиків, включаючи побиття священників, під час яких не лише конфіскували релігійні предмети, але й особисті речі, такі як гроші, друкарські машинки тощо. Після обшуків та допитів почалися арешти. Зокрема, у Львові було заарештовано Петра Городецького, а в Коломиї – отця Романа Бахталовського. У січні 1969 року було заарештовано єпископа Василя Величковського, якого в жовтні того ж року засудили до трьох років позбавлення волі [19, с. 43].

Попри репресії, УГКЦ продовжувала розвиватися: зростала кількість священників, поширювалися підпільні богослужіння та монастирі, збільшувалась кількість петицій. У 1973 році священник Володимир Прокопів, проживаючи у Литві, очолив делегацію греко-католиків до Москви з петицією про легалізацію УГКЦ, підписаною 12 тисячами вірян із Західної України. Того ж року КДБ виявив підпільну друкарню католицької літератури, а ЦК Компартії України посилив тиск на підпільну організацію УГКЦ, зокрема, руйнуючи місця паломництва [19, с. 40].

Починаючи з середини 1970-х рр. правозахисний рух надихав різні групи, включно з релігійними, до відкритої боротьби за свої права. Однією з перших правозахисних організацій, що виступала на захист вірян УГКЦ, стала «Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні», заснована 9 вересня 1982 р. До її складу входили: Йосип Тереля – голова, отець Григорій Будзінський – секретар, отці Ігнатій та Діонісій, Стефанія Петраш-Січко. Група оприлюднила заяви про свою діяльність, визначивши свої цілі та склад. Згодом вони звернулися до Уряду УРСР з меморандумом, в якому засудили Львівський Собор 1946 року та висунули вимоги щодо легалізації УГКЦ. 24 грудня 1982 р. було заарештовано керівника групи захисту прав Й. Терелю та засуджено до 1 року позбавлення волі [4]. Незважаючи на арешт лідера та інші репресії, протести УГКЦ тривали протягом усього радянського періоду.

У 1930 році Українська автокефальна православна церква була насильно розпущена радянською владою, а її духовенство зазнало жорстоких репресій, включно з катуваннями та фізичним знищенням. Але після відновлення її в Україні, існування її знову виявилося нетривалим. Під час Другої світової війни церкву звинуватили у співпраці з нацистами. У зв'язку з наближенням радянських військ, частина духовенства УАПЦ евакуювалася на Захід разом з німецькими військами. Ті священнослужителі, які залишилися на території України, були або вбиті радянською владою, або змушені приєднатися до Російської православної церкви. У період з 1960-х по 1980-ті роки радянська влада проводила політику знищення релігійних об'єктів, закриваючи та руйнуючи храми, зокрема ті, що раніше належали УАПЦ. Знищувалися церковні реліквії та цінності, переслідувалися окремі монахи та священники. Радянська влада намагалася здійснювати тотальний контроль над віруючими через офіційну церкву [19, с. 41].

Окрім утисків УГКЦ та УАПЦ як в Україні, так і по всьому Радянському Союзі, зазнавали переслідувань віряни різних релігійних течій та конфесій, зокрема баптисти, п'ятидесятники, євангелісти, адвентисти тощо [1, с. 182].

Окрім того, релігійні групи зазнавали утисків через їхню відмову від військової служби. Участь у збройних силах, що суперечить заповіді «не вбий», була неприйнятно для євангельських переконань. Дотримуючись принципу «непротивлення злу насильством», віруючі свідомо обирали ув'язнення, де ставали жертвами жорстокого поводження. Одним з найтяжчих видів репресій було позбавлення батьківських прав і примусове відправлення їхніх дітей до державних закладів виховання.

Отже, політичний опір українських дисидентів становив вагоме явище в історії боротьби за права людини та національну незалежність. Тисячі українців зазнали переслідувань за саме лише прагнення жити у вільній, демократичній державі. Репресивна політика радянської влади торкнулася не лише українців — жертвами системи ставали також євреї, кримські татари та інші національні меншини. Своїм тиском держава не оминула й релігійні громади, зокрема представників заборонених або невизнаних конфесій. Насамкінець, кожен, хто наважувався відкрито заявляти правду або захищати людські права, наражався на жорстокі репресії. Їхня жертовність стала моральним підґрунтям для подальших зрушень у боротьбі за свободу, справедливість і гідність в Україні.

2.3 Боротьба українських правозахисників проти тоталітаризму

Українські дисиденти зосереджувалися на захисті як національних прав, так і прав людини. Через це їхню діяльність часто називають і інакомисленням, і правозахистом. Тож, розглянемо основні напрями правозахисного руху.

Жорстокий тиск радянської влади, що привів до занепаду руху опору в середині 1970-х років, у поєднанні з атмосферою ідеологічної нетерпимості, особливо після погромів в Україні, створили надзвичайно складну ситуацію для опозиційної інтелігенції. Будь-яка діяльність, як легальна, так і підпільна, виглядала безперспективною, а рух опору, здавалося, втратив будь-яку надію на майбутнє. Відсутність підтримки в суспільстві, яке бачило дисидентів лише в негативному світлі, посилювала зневіру. Всупереч цим обставинам, український рух опору несподівано відродився, прагнучи до якісного нового

рівня організації та стратегії. Цей новий етап протистояння між українською інтелігенцією та тоталітарною державою став, можливо, найтрагічнішим періодом в історії руху опору 1960-1980-х років.

У серпні 1975 р. радянська преса оприлюднила повний текст Заключного Акту Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі. Ця подія стала значним дипломатичним успіхом для СРСР, оскільки закріплювала міжнародне визнання післявоєнних кордонів у Європі, що відповідало політиці «розрядки» у відносинах між Сходом і Заходом. Втім, в обмін на це Радянський Союз зобов'язувався дотримуватися гуманітарних положень Акту, які, зокрема, гарантували відсутність політичних переслідувань. Важливо, що порушення цих положень будь-якою країною-учасницею давало іншим державам право висувати юридично обґрунтовані претензії, що не розглядалося як втручання у внутрішні справи.

Попри підписання Заключного акту, Радянський Союз навіть і не збирався виконувати свої зобов'язання щодо дотримання прав людини. На диво, навіть просте оприлюднення гуманітарних положень цього документу в радянській пресі стало каталізатором для активізації дисидентського руху, особливо в Україні. Дисиденти не плекали ілюзій щодо щирості намірів СРСР у дотриманні прав людини та можливості вільно висловлювати свої погляди. Їхньою метою було привернути увагу західної спільноти, створити зовнішній тиск на радянську владу, змусити її до діалогу щодо прав людини та, таким чином, сприяти лібералізації режиму. Важливо розуміти, що ці люди, виступаючи проти системи, свідомо йшли на самопожертву [23, с. 159].

У травні 1976 року в Москві була створена Московська Гельсінська група (МГГ) з ініціативи академіка А. Сахарова та професора Ю. Орлова. Орлов промовив про створення Групи сприяння виконанню Ґельсінських угод в СРСР, або Конституційний документ підписали 11 відомих російських дисидентів: Ю. Орлов, Л. Алексєєва, П. Григоренко, О. Боннер, А. Щаранський, М. Ланда, А. Марченко, О. Гінзбург та інші. Суть цього документа полягала в тому, що МГГ вважає головною задачею своєї діяльності слідкувати за тим, щоб уряд СРСР

додержувався гуманітарних статей Заключного Акту; група збиратиме від громадян інформацію про порушення цих статей і ознайомить з нею громадськість і уряди країн, учасниць Гельсінської наради [1, с. 252]. Заклик МГГ до створення подібних організацій знайшов відгук, зокрема, серед українських дисидентів.

У 1976-1977 роках відбулося активне формування Гельсінського руху в різних країнах. Розпочалося все з утворення Комітету громадського захисту у Польщі у вересні 1976 року. В Україні 9 листопада 1976 року було засновано Українську Гельсінську Групу (УГГ) на чолі з М. Руденко. Згодом, у листопаді 1976 року, Гельсінська група з'явилася в Литві, а в січні 1977 року – у Грузії. У квітні 1977 року до руху приєдналася і Вірменія. Також у січні 1977 року в Чехословаччині було створено групу «Хартія-77». Підтримку руху надавала «Гельсінська комісія» Конгресу США. В результаті, Гельсінський рух став міжнародним.

Окрім невдалої спроби заснувати «Комітет захисту Н. Строкатої-Караванської» у 1971 р. першою правозахисною організацією в Україні стала Українська Гельсінська група. До цього українські дисидент долучалися до російських правозахисних ініціатив. Наприклад, Л. Плющ брав участь у створенні Комітету захисту прав людини в СРСР (1969 р.), а М. Руденко був членом московського відділення Міжнародної Амністії (1974 р.). УГГ тісно співпрацювала з Московською Гельсінською групою, а її представником у МГГ був генерал та відомий правозахисник П. Григоренко. Хоча УГГ діяла самостійно від московських колег, правду кажучи, вона ефективно використовувала зв'язки у Москві для поширення інформації про свою діяльність та документи [23, с. 160].

Першим документом, підготований Українською Гельсінською Групою, стала декларація, яка визначила завдання та напрями її діяльності. Основною метою цієї групи було забезпечення активного впровадження гуманітарних положень Заключного Акту Гельсінської наради. Серед ключових завдань зазначалися: досягнення того, щоб принципи Декларації прав людини стали

основою взаємодії між громадянином і державою; вимога представлення України як окремої суверенної держави делегацією – члена ООН – на всіх міжнародних форумах, присвячених обговоренню виконання Гельсінських угод; а також ініціатива акредитації в Україні іноземних журналістів і створення незалежних інформаційних агентств [23, с. 160].

Від самого початку своєї діяльності Українська Гельсінська Група (УГГ) зазнавала системних переслідувань та репресій, які вирізнялися особливою жорстокістю. Фактично, сумнівів щодо того, яким чином влада поводитиметься з учасниками руху, майже не залишалося. У січні 1976 року Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) ухвалив закриту постанову, яка носила назву "Про заходи, пов’язані з реалізацією деяких положень і домовленостей Заключного Акту Загальноєвропейської наради". Цей документ фактично підтверджував, що керівництво країни не має наміру відмовлятися від репресивних методів контролю. Засобам масової інформації, зокрема тим, що орієнтувалися на закордонну аудиторію, було доручено активно викривати та спростовувати "вигадки реакційної пропаганди" щодо нібито зростання кількості ув’язнених за політичними й релігійними мотивами в Радянському Союзі. Додатково ставилося завдання заперечувати інформацію про застосування незаконного примусового психіатричного лікування стосовно так званих дисидентів [23, с. 161].

Отже, методи залишалися незмінними, політичні репресії продовжувалися, лише засилля таємних репресій посилювалися. Це, передусім, стосувалося України. Протягом листопада-грудня 1976 року був підготовлений «Меморандум №1» Української Гельсінської Групи (його ініціаторами стали М. Руденко, М. Матусевич, О. Бердник, М. Маринович), який після розгляду Л. Лук’яненком та О. Тихим був опублікований 6 грудня 1976 року за згодою всіх десяти членів УГГ. Розділ «Типові порушення прав людини» починався словами: «В часи сталінського режиму Україна стала театром геноциду» [23, с. 161].

23 грудня було ознаменовано першими обшуками в помешканнях деяких членів-засновників Української Гельсінської Групи (УГГ). Ці обшуки мали ознаки провокацій: М. Руденку підкинули долари США, в О. Бердника "знайшли" порнографічні матеріали, а в О. Тихого – вогнепальну зброю. У період з січня по квітень 1977 року УГГ оприлюднила десять меморандумів, в яких йшлося про переслідування дисидентів в Україні, зокрема, В. Лісової та Н. Світличної. Реакцією влади стали арешти: 5 лютого 1977 року затримали М. Руденка та О. Тихого, а 23 квітня – М. Мариновича та М. Матусевича. Під час цих арештів обшуки були проведені в усіх членів УГГ. Усім заарештованим було висунуто звинувачення та запропоновано визнати свою провину без заперечень. Однак, вони відмовилися це зробити. В результаті, М. Руденка засудили до семи років у таборах суворого режиму, а О. Тихого, як "особливо небезпечного рецидивіста", – до десяти років таборів та п'яти років заслання. [23, с. 163].

Чи не найбільші випробування випадають на долю українських учасників правозахисного руху 1979-1980-х рр. У цей період було заарештовано велику кількість членів Української Гельсінської групи, деякі з них вимушено імігрували. Дослідники називають 1979 рік «роком війни» проти організації. Після арешту М. Руденка керівництво групою перебрав на себе О. Мешко. Після його арешту керівником групи став В. Стус

Протягом наступних двох років усі члени Української Гельсінської групи були ув'язнені.

Поліпшення становища правозахисників стало можливим лише з приходом до влади М. Горбачова. Правозахисників поступово почали звільняти з ув’язнень. Діяльність УГГ нажаль відновити було неможливо, але її реорганізували в Українську Гельсінську Спілку, на чолі якої став В. Чорновіл.

Не менш важлива була участь у боротьбі за права людини і харківських правозахисників. Загалом правозахисники Харкова також виступали проти злочинів радянської влади, захищали права громадян, займалися самвидавом,

документували правопорушення та звертались до міжнародних організацій. Найбільш відомими правозахисниками були Борис Чичибабін, Генріх Алтунян та Євген Захаров [18, с. 231].

Харківський поет та інтелектуал Борис Чичибабін використовував свою поезію, як інструмент у боротьбі проти радянської влади. Поет відмовився підтримувати радянську літературу і розробив свій власний стиль, який політичному уряду, м'яко кажучи, не подобався. Звичайно, це не залишилось без наслідків, Чичибабіна переслідували, забороняли публікувати твори у СРСР і він часто опинявся під загрозою арешту [14].

Ще один представник харківського правозахисного руху – Євген Захаров. За освітою – юрист. У 1977 році став одним з ініціатором створення Харківської правозахисної групи. Захаров присвятив себе саме захисту прав громадян, які зазнавали будь-яких утисків з боку влади. Його діяльність включала в себе збір доказів, складання офіційних записів правопорушень, звернення до міжнародних організацій тощо. Звичайно, радянський уряд був проти таких «гучномовних» діячів, але через співпрацю Захарова з іншими організаціями, просто «тихо прибрати» його так і не змогли [43].

Відомим правозахисником був також адвокат і активіст – Генріх Алтунян. Хоч він і не народився в Харкові, але більшість часу прожив та навчався саме тут. Алтунян був одним з перших, хто активно включився в правозахисний рух в Україні. Він надавав юридичну допомогу людям, яких переслідували за політичні переконання, а також співпрацював із сім'ями постраждалих та надавав їм необхідні консультації. Правозахисну діяльність Алтуняна не могла не помітити радянська влада, тому він і сам зазнавав тиску з боку КДБ. Його також неодноразово викликали на допити, слідкували за його діяльністю та намагались ув'язнити [44].

Таким чином, дисидентський рух в Україні другої половини XX століття був багатогранним і охоплював політичні, національні, культурні та релігійні

форми опору радянському тоталітаризму. Представники руху — люди різних професій, поглядів і віросповідань — були об’єднані спільною ідеєю: відстоювати гідність, свободу та право жити у незалежній державі.

Особливого значення набув релігійний опір, зосереджений навколо УГКЦ та УАПЦ, які зазнавали жорстоких репресій, але зуміли вижити в умовах підпілля. Релігійні спільноти були невід’ємною частиною ширшого національного руху, а їхнє переслідування свідчило про системну боротьбу держави не лише з інакомисленням, а й з національною ідентичністю.

У рамках дисидентського середовища склалося умовне розмежування на «політичний» і «культурний» напрями, які зрештою зблизилися й породили правозахисний сегмент руху. Правозахисний рух став новим етапом українського дисидентства — відкритим, легальним, спрямованим на захист загальнолюдських прав і свобод. Він заклав фундамент для формування громадянського суспільства в Україні та справив суттєвий вплив на подальший розвиток незалежної української державності.

РОЗДІЛ 3. РЕПРЕСИВНА МАШИНА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І ДОЛІ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ

3.1 Ідеологічні основи радянських репресій як інструмент контролю над суспільством

Ідеологічне підґрунтя радянських репресій, спрямованих проти дисидентів, ґрунтувалося на уявленні, що будь-яка думка, яка не узгоджувалася з офіційною лінією партії, становила загрозу для стабільності й цілісності радянської держави. Інакомислення не визнавалося як прояв свободи слова чи критичного мислення, а трактувалося як ворожа діяльність, спрямована проти державного устрою. Відтак дисидентів не сприймали як громадян із власною позицією, а радше як злочинців або зрадників.

Радянські засоби масової інформації — газети, журнали, радіо й телебачення — формували негативний образ дисидентського руху. Його представників систематично зображували як «ворогів народу», психічно хворих осіб, агентів іноземних спецслужб або осіб, що втратили моральні орієнтири. Така пропагандистська кампанія мала на меті не лише дискредитацію дисидентів, а й залякування суспільства та запобігання будь-якому виявові спротиву.

Партійне керівництво офіційно не підтверджували наявність будь-якого опозиційного режиму, влада характеризувала дисидентів як «відщепенців». У відповідь на активізацію дисидентського руху були репресії, які проводились за допомогою карального апарату та відображались у створеній законодавчій базі [42, с. 725].

Паралельно з інформаційною кампанією проти дисидентів працювали і більш серйозні механізми, наприклад, Комітет державної безпеки СРСР (КДБ), Центральний комітет КПРС тощо. Головною метою створення таких комітетів було запобігти поширення дисидентського руху, що суперечило офіційній

ідеології комуністичної партії. Також КДБ намагався повністю контролювати громадське життя, включаючи науку, культуру, літературу, освіту тощо.

КДБ був створений у 1954 році, і вже за 10 років діяльності комітету було притягнуто до кримінальної відповідальності 793 особо, за так звану «націоналістичну діяльність». Також ліквідовано 77 таких організацій, що в цілому становило 601 особу [42, с. 725].

Вже в 1965 році у серпні-вересні пройшла шалена хвиля арештів співробітниками КДБ, як реакція на розвиток інакомислення в Україні, у Луцьку, Києві, Тернополі, Феодосії, Івано-Франківську, Львові, Одесі, в результаті якої слідчі ізолятори КДБ поповнились ще на 24 особи, 18 з яких пізніше були засуджені. Якщо ж говорити про статистику арештів КДБ в наступні роки, то виглядала вона так: в 1966 р. – 4 особи, 1967 р. – 21, 1968 р. – 10 осіб [42, с. 725].

Заходи з викорінення інакодумства як суспільного явища тривали і далі. У 1969 році органи державної безпеки СРСР викрили та припинили діяльність 76 груп, в складі яких було 335 учасників загалом. Всього у період з 1965 по 1969 роки органами КДБ було притягнуто до кримінальної відповідальності 77 осіб, з них 43 особи діяли одноосібно, а 34 чоловіка входили до різних антирадянських коаліцій. Крім того, КДБ тісно співпрацювало з органами міліції та прокуратури, і з їхньою допомогою було засуджено 208 осіб. Тільки в 1969 році органи КДБ розшукали 245 авторів, за те, що більшість цих авторів анонімно розповсюджували листи про політичну діяльність, те, що влада намагалась всіма методами, приховати.

Радянська влада на боротьбу з дисидентським рухом намагалась залучити якомога більше громадськості. У 1969 році за даними держбезпеки УРСР 2697 осіб відправили на профілактичні роботи, з них 808 учасників за участю трудових колективів. Голова КДБ при РМ УСРР В. Нікітченко приділяв увагу керівництва на зростанні кількості осіб, які займалися саме написанням та

розповсюдженням «ворожих» та анонімних листів, тому що у 1968 році таких було 406 особи, а в 1969 р. вже 515 осіб. Також особлива увага приділялась і віковій категорії дисидентів. З кожним роком осіб у віці до 26 років, яких привертали до профілактичних робіт ставало все більше й більше: 1966 р. – 442 особи, 1967 р. – 461, 1968 р. – 581, 1969 р. – 684 [42, с. 726].

Також відомо, що на момент проведення XXIV з'їзду КПУ та з'їзду КПРС в січні-березні 1971 року органи КДБ намагались якомога більше припинити діяльність націоналістичних угрупувань, та затримали понад 100 осіб, які були помічені в антирадянських висловлюваннях. Було подано у розшук 86 осіб за ведення анонімних документів та засуджено 15 осіб за погрози на адресу радянського партійних органів. Та незважаючи на таку сильну протидію радянського уряду розповсюдження самвидавних творів залишалося непідконтрольним [42, с. 726].

Тому влада вирішила діяти по іншому, і вже у 1971 році вийшли постанови ЦК КПРС та ЦК КПУ, які мали і спільну назву «Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів» [42, с. 727]. На виконання цієї постанови КДБ у 1971 р. розпочав розробку спецоперацій під назвою «Блок». Це були заходи по так званій, нейтралізації активістів, які розповсюджували «антирадянську інформацію», самвидав тощо. Через декілька днів після схвалення цією постанови ЦК КПУ, органи держбезпеки порушили кримінальну справу по поширенню нелегального часопису «Український вісник» [42, с. 726].

У результаті проведення розшукових операцій по всій Україні потрапили: І. Русин, І. Світличний, В. Чорновіл, Н. Строкатова, І. Дзюба, О. Сергієнко, В. Романюк, С. Параджанов, В. Некрасов, І. Гель, В. Стус, брати Горині, З. Франко, Л. Селезненко, С. Шабатура, Л. Плющ та інші. Загалом у ході реалізації операції «Блок» вже у 1972 році за ґратами опинилось близько 70 дисидентів [42, с. 726].

Спецоперація «Блок» у цілому існувала п’ятнадцять років, остання справа була в 1986 році, але все одно довготривалі переслідування, погрози та інше не викорінили український національний рух до кінця, який продовжувався і в часи «горбачовської перебудови» і залишався сильним інструментом, за допомогою якого гуртувались люди.

Таким чином, проти дисидентського руху існувала ціла ідеологія з боку радянської влади. Уряд створював різні комітети, партії, впроваджував постанови аби зупинити розповсюдження інакодумців. Але не звертаючи увагу навіть на це, дисиденти протистояли всім діям влади та намагались зберегти національну ідентичність.

3.2 Механізми репресій: арешти, суди, «особливі» психіатричні установи

Загалом радянський уряд сприймав дисидентів як своєрідну загрозу через їхню політику, висловлювання, мітинги тощо. Звичайно, що влада не могла просто «закрити очі» на рух опору, тому постійно запроваджувала відповідні шляхи, так званого втихомирення, дисидентського руху.

Наступ на інакомислячих з боку держави розпочався фактично ще хрущовською кампанією боротьби з творчою інтелігенцією. З 24 серпня по 4 вересня 1965 р. по Україні розпочалися політичні арешти. В Києві, Івано-Франківську, Львові, Луцьку, Тернополі, Феодосії, Одесі було затримано майже тридцять чоловік, 18 справ з них розглядалися судом. С. Караванського, який у час окупації Одеси мав зв’язки з ОУН, було засуджено на 25 років позбавлення волі. Окремих із арештованих звільнили «за браком доказів» або з інших причин (наприклад, І. Світличного, М. Косіва, Г. Садовську), але під слідством у тюремних камерах вони провели досить багато часу. Та й подальший їх шлях був важким, тобто звільнення з роботи, заборона видавати літературу, публічно виступати тощо [18, с. 222].

Такі арешти гнітюче позначалися на моральному стані, а часто й на службовому становищі притягнутих до процесів свідків, які потрапляли в поле зору КДБ, а іноді ставали підсудними. Найважча доля випала тим заарештованим, котрі змушені були пройти всі пекельні кола.

У Львові 1966 р. було засуджено найбільшу групу інакомислячих - 7 чоловік, а саме художника М. Масютко, студента історичного факультету І. Гелю та студента, який навчався на модельєра-конструктора Я. Менкуша. Влада приховувала та створювала закритий процес засудження над дисидентами. Своєрідний такий шлях пройшов М. Осадчий, який був засуджений та піддавався насиллю. На суд викликали В. Чорновола, як свідка, та він відмовився давати будь-які показання. Схоже вчинили і такі присутні на цьому засіданні, як Л. Костенко, І. Драч та І. Дзюба.

У Києві до суду було притягнуто 5 дисидентів. 11 березня 1966 р. Я. Геврича – організатора капели бандуристів та учасника хору «Жайворонок» було засуджено на 5 років ув’язнення закритим процесом, на який не допустили навіть рідних.

Не всі витримували катастрофічний марафон слідства, тюремне життя. На шлях каяття у нескоєних злочинах штовхали заарештованих та слідчі. Один із тих, хто визнав свою «вину» був М. Горинь, який публічно визнав провину та розкаявся.

Два судових процеси над дисидентами відбулися в Івано-Франківську. Серед них були М. Озерний, П. Скочок та П. Шелест.

У Луцьку з дисидентами все вирішили по швидкому. Там судові засідання відбулися ще в січні. Було розглянуто справи В. Мороза та Д. Іващенко. В. Мороз зробив блискучу дисидентську «кар’єру», але влада і до нього дісталася. На його захист стали І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Стус, А. Сахаров та західні діячі та студенти. Викладач української літератури Луцького педагогічного інституту Д. Іващенко, який пройшов війну від Одеси до Волги і від Волги до Берліну, мав багато поранень та нагороди, також був

засуджений на 2 роки ТСР за обвинуваченням у націоналістичній пропаганді [18, с. 227].

Не можна не згадати про жорстоку каральну психіатрію на Дніпропетровщині. Це найболючіші покарання, які були за роки дисидентства. Якщо з таборів і тюрм можна було ще якось вибратися, то час перебування у психлікарні був невизначений. Прикладом такої «терапії» є генерал та відома постать правозахисного руху – Петро Григоренко. У цій лікарні його мучили упродовж шести з половиною років [18, с. 233]. Серед тих, хто «лікувався» в психлікарнях, були і М. Скоков, В. Клебанов, В. Кондрук, П. Скочок, В. Триш, В. Рафальський, Г. Михайленко, В. Спиненко, Й. Тереля, О. Ющенко, Л. Настусенко, А. Лупиніс, А. Ільченко, М. Сорокін, Б. Ковгар, М. Плахотнюк, Ф. Король, В. Зеркальцев, Л. Плющ, В. Рубан, Г. Токаюк тощо [42, с. 763].

«Пацієнтів» примушували пити нейролептики, викликали інсуліновий шок, також прописували великі дози трифтазину, як в таблетках, так і в ін’єкціях , після цього прив’язували до ліжка і перевіряли чи дійсно «пацієнт» проковтнув «ліки». Робили це все, для того, щоб позбавити дисидентів можливості мислити, а більше того втручатися в політичні справи держави [42, с. 763].

Мало того, що над дисидентами знущалися, так ще й за всі послуги треба було платити, сюди входила і їжа, і засоби гігієни, навіть за похід до вбиральні треба було заплатити охороні. Звичайно, що психіка не витримувала всіх цих знущань. Зокрема Леонід Плющ ділився тим, що він постійно думав про самогубство, він говорив, що в цей час думки про смерть його зовсім не лякали, адже те, що відбувалося в цій «лікарні» лякало набагато більше. Але все ж таки, щоб не зійти з розуму остаточно, дружина приносила йому книжки, за допомогою яких, він намагався продовжувати свою наукову діяльність [42, с. 764].

Означені медіа відігравали ключову роль у формуванні негативного суспільного сприйняття дисидентів та українських націоналістів, яких таврували як "ворогів радянської держави". Засоби масової інформації були

інструментом партійного керівництва для просування ідеологічних цілей, зокрема, боротьби з "буржуазним націоналізмом". Радянська пропаганда прагнула ізолювати дисидентів від суспільства, створюючи їхній образ як "ворогів народу" [35, с. 1219].

У листопаді 1965 р. на захист звинувачених звернулися до ЦК Компартії України та ЦК КПРС кінорежисер С. Параджанов, композитори П. Майборода і В. Кирейко, поети І. Драч та Л. Костенко, авіаконструктор О. Антонов, письменник Л. Серпілін.

Власне, після масових арештів 1865 р. І. Дзюба взявся за дослідження витоків, причин протестних акцій передової інтелігенції України, і наприкінці того ж року надіслав роботу під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» керівництву СРСР та УРСР [15]. Звісно владі це не сподобалося, тому усіма методами вони хотіли позбутися такого голосного інакодумця (Дзюбу звільнили з роботи).

У 1969 р. Богдан Стенчук опублікував брошуру, в якій критикував книгу Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [15]. Автор назвав цю працю «коштовним» подарунком для західної пропаганди, звинувачуючи її у викривленні реальності, спотворенні ідей інтернаціоналізму та насадженні націоналістичних поглядів [35, с. 1220]. Ця різка критика праці І. Дзюби, яка висвітлювала проблему масової русифікації України, підтверджує, що вчений влучно розкрив наміри радянської влади щодо асиміляції української нації до рівня етнографічного елементу.

Попри ув’язнення та суворі обмеження, багато дисидентів залишалися вірними своїм релігійним переконанням. Попри офіційні заборони, вони намагалися зберігати духовне життя, зокрема готувалися до святкування головних християнських свят — Різдва та Великодня. В’язні заздалегідь відкладали й оберігали продукти, щоб мати змогу вшанувати свята навіть у табірних умовах, попри ризик конфіскації з боку охорони.

Святкування, хоча й обмежене, мало урочистий характер: прикрашали стіл, готували прості страви з доступних запасів, співали колядки та духовні піснеспіви. Ці акти віри й самоідентифікації мали символічне значення як форма тихого, але впертого спротиву системі. Однак навіть такі мирні прояви релігійного життя викликали негативну реакцію з боку табірної адміністрації, що нерідко вдавалася до жорстких заходів, аби придушити будь-які вияви духовної єдності серед в'язнів [42, с. 769].

Отже, радянський режим жорстоко карав будь-які прояви інакодумства, формувався негативний образ дисидентського руху. Для цього використовувались усі наявні репресивні механізми: звільнення з роботи, відрахування з університетів, переслідування, арешти, ув'язнення, застосування каральної психіатрії.

3.3 Особисті історії боротьби: В'ячеслав Чорновіл та Василь Стус

Учасниками опозиційного руху в Україні були видатні особистості. Їх усіх неможливо охарактеризувати в одній кваліфікаційній роботі. Але б хотілось зупинитись на життєвому шляху двох колег, друзів та в першу чергу борців за національну ідентичність. Це – В'ячеслав Чорновіл і Василь Стус.

В'ячеслав Чорновіл – український політик, дисидент, правозахисник, громадський діяч, літературний критик. Народився 1937 року в Черкаській області [33].

Ще у студентські роки у Чорновола були проблеми та несприйняття серед однолітків, через його «голосні» погляди на політичну систему. Особливо це стосувалося питання української мови, адже для дисидента було важливим продовжувати свою діяльність рідною мовою. Навчався він на журналістському факультеті, що в майбутньому, як виявилося, дуже допомогло В'ячеславу Максимовичу [33].

В’ячеслава Чорновола вважають засновником шістдесятництва та національно-визвольного руху в цілому. Разом з іншими представниками, зокрема і В. Стусом, вони протидіяли радянському уряду у 1960-1970 роках, як тільки могли. Наслідками було те, що у 1965 році, коли Чорновіл активно брав участь у правозахисному русі, його було звільнено з редакції газети «Молода гвардія» [33].

Проте В. Чорновіл не полишив свою боротьбу. У квітні 1967 р. завершив роботу над збіркою документів про двадцять засуджених українських інтелігентів під назвою «Лихо з розуму» [47]. Цю книгу відразу же опублікували за кордоном. Особливо пильну цікавість до творчості В. Чорновола виявив КДБ. Вже у серпні 1967 р. журналіста заарештували, а 15 листопада «удостоїли» трьох років таборів.

У травні 1979 року Чорновіл стає офіційним членом Української Гельсінської Групи, а вже у квітні його заарештовують за фальшивим обвинуваченням – спроба насильства. Суд засудив В’ячеслава Чорновола на 5 років за співробітництво з УГГ. Під час слідства Чорновіл голодував, у нього вимагали інформацію в обмін на їжу. Щось коментувати дисидент відмовлявся. Відомо, що з 1972 року, його допитували аж 83 рази. У 1983 році його відправили у заслання, без права повертатися в Україну. Лише в 1985 році громадський діяч повернувся на рідну землю [33].

Справжнім прикладом державотворення стала посада Чорновола – голова Львівської обласної ради народних депутатів. Чорновіл прагнув бачити депутатів, як в самій партії, так і в керівництві, тільки тих, кого обирав народ. Громадський діяч зазначав, що державі потрібен широкий демократичний блок, до якого він хотів закликати якомога більше партій. Звичайно, що Народному Руху України часто чинили опір інші політичні установи, прикладом є комуністична партія, керівництво якої «оголошувало», що НРУ проіснує максимум 100 днів. Але незважаючи на це, організація стійко боролась і отримувала підтримку від народу, починаючи з 1992 року. В’ячеслав Чорновіл,

будучи все своє життя прибічником демократичного життя, відстоював власні позиції стосовно незалежності України. Саме в цьому Чорновіл бачив єдиний надійний порятунок держави від лих, проте можливості такої не було. Існувало чимало проблем, пов'язані з економікою, політичною сферою, а також і релігійні аспекти. Але 1991 рік змінив не тільки життя Чорновола та його друзів-колег, а й долю України в цілому [33].

В'ячеслав Чорновіл не дивлячись на всі погрози, до кінця свого життя, продовжував свою боротьбу за національну ідентичність. Саме Чорновіл був ініціатором проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 року та Акту проголошення Незалежності України 14 серпня 1991 року [33].

25 березня 1999 року В'ячеслав Чорновіл загинув в автокатастрофі разом з водієм і колегами з тяжкими травмами. Офіційна версія – водій намагався обігнати вантажівку і на великій швидкості не зміг втримати кермо. Але дослідники та експерти не вірять цій версії, а досі припускають, що це було заплановане вбивство [33].

Василь Стус – український поет – шістдесятник, правозахисник, публіцист, перекладач, дисидент. Народився в 1938 році у Вінниці, але ми знаємо його як письменника з Донецька, адже батьки переїхали в це місто, коли Стусу було всього 3 роки [25].

Василь Стус був ще студентом коли почав брати участь в дисидентському русі. Вперше це було на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Він розповів присутнім про численні арешти і назвав прізвища репресованих, але його намагалися вивести із зали. З протестом проти наруги над інтелігенцією виступив і В. Чорновіл. Він закликав боротися з неосталінізмом і його виступ підтримав В. Стус. Він запропонував: «Хто проти тиранії встаньте!» [18, с. 228]. Ті, хто не боявся встали, але дорого за це заплатили, зокрема Стуса відрахували з аспірантури Інституту літератури АН УРСР.

Наступною визначальною подією, де Стус показав, що йде проти радянського уряду, була смерть художниці Алли Горської. Вперше на публіці поет заявив, що це не насильницька смерть від її свекра, а це справжнє вбивство. Художниця була близькою подругою Стуса, тому він добивався справедливості за її вбивство і шукав докази. І цим самим письменник ставав ще більш помітною загрозою для радянської влади [25].

Василя Стуса вперше було заарештовано в 1972 році під час хвилі арештів під назвою «Блок». Письменника тримали майже 9 місяців у слідчому ізоляторі, потім його позбавили волі строком на 5 років і на 3 роки його відправляють у заслання [42, с. 726].

Коли ж Стус повертається з заслання, він вступає до Української Гельсінської групи. Вже у 1979 році, Стус, не приховуючи цього, намагався допомогти репресованим членам групи та відкрито писав про жахливі умови перебування у таборах.

Другий арешт Стуса відбувся на початку 1980 років, і нажаль кінця свого терміну він так і не дочекався. Василя Стуса було засуджено до 10 років примусових робіт і 5 років заслання. Умови були на виживання, постійний тиск адміністрації, побачень з родиною не було, на хвороби ніхто не звертав уваги. Стус голодував - це був протест, за який його постійно карали. Та не дивлячись ні на що, Стус продовжував писати та перекладати тексти. Але все те, що було створено письменником, негайно конфіскувалося і нищилось [25].

4 вересня 1985 року під час безстрокового сухого голодування Василь Стус помер. Офіційна версія – серцевий напад та колеги Стуса бачили іншу ситуацію. Охорона помітила як він читає книгу, спершись ліктями на верхні нари, і записали це як порушення режиму. За версією колег, його відправили в кімнату, де жорстоко били і вже на наступний день Василь Стус помер від «серцевого нападу». До речі, його адвокатом був В. Медведчук. Але він не виступав в захисті Стуса, а навпаки робив все можливе, щоб його було покарано як найгірше. З цього приводу можна зробити висновок, що ще у 1980-х рр. В. Медведчук був зрадником українського народу [25].

Ще досить довго сім’я та друзі боролись за тіло Стуса аби поховати його вдома. Великими зусиллями родини разом з дисидентами–друзями вдалося перепоховати Василя Стуса в Києві.

Підсумовуючи все вище зазначене, можна зазначити, що життєві шляхи В’ячеслава Чорновіла та Василя Стуса – це яскраві приклади боротьби за національну гідність, за право жити у вільній країні і бути, перш за все, українцем.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши джерела та наукову літератури з обраної теми ми дійшли до низки важливих узагальнень щодо природи та значення дисидентського руху в Україні як складової повсякдення у 1960-1980-х роках.

Дисидентський рух, що виник у СРСР у 1960-х роках, став формою мирного протесту проти існуючої тоталітарної системи, що не допускала інакомислення. Його поява частково була пов'язана з процесами десталінізації та політикою «відлиги» М. С. Хрущова. В українському контексті дисидентство розвивалося в трьох напрямах: правозахисному, національно-орієнтованому та релігійному. Попри різноманітність форм і методів, усі ці течії були об'єднані прагненням захистити національні, культурні, релігвйні і політичні права українського народу.

Як опозиційна сила дисиденти фактично не мали централізованої власної організаційної структури чи спільної цілісної загальної програми. Їхня діяльність формувалася як реакція на системне придушення свобод і намагання відстояти гідність та права людини.

Історіографія даної проблематики є достатньо різноманітною. Вона містить праці несхожих між собою авторів, з відмінними поглядами та думками. Не дивлячись, на те що історики дійсно були зацікавленими темою дисидентського руху, однак актуальною її зробили журналісти, письменники, публіцисти та політологи.

Особливу роль у розвитку руху відіграли культурні діячі-шістдесятники — поети, письменники, художники, історики, які через мистецтво висловлювали протест проти державної ідеології. Їхнє творче та громадське піднесення стало справжнім проривом у заідеологізованій культурній системі СРСР.

Представниками культурно-просвітницького руху шістдесятників були молоді поети, письменники, художники, історики, публіцисти: Михайло Брайчевський, Іван Дзюба, Алла Горська, Ліна Костенко, Іван Світличний, Валентин Мороз, Людмила Семикіна, Микола Вінграновський, Василь Стус, Валерій Шевчук, Опанас Заливаха, Галина Севрук, Іван Драч, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Святослав Караванський, Василь Симоненко, Стефанія Шабатура та інші.

"Шістдесятники" – це яскраве покоління творчої молоді, що кинула виклик заідеологізованій радянській культурі. Їхні поети, прозаїки, художники та публіцисти пропонували свіжі теми та думки, що суперечили офіційній доктрині. Вони сповідували цінності, немислимі для радянського суспільства: індивідуалізм, свободу самовираження, скептицизм та космополітизм. "Шістдесятники" прагнули до щирості почуттів, розкутості, звернення до внутрішнього світу людини, а також до відродження естетики та оновлення культури. Завдяки їхній творчості та активній громадянській позиції відбувся значний прорив у монолітній системі радянської ідеології. До них долучилися також науковці, правозахисники, зокрема активісти Української Гельсінської Групи — першої легальної правозахисної організації, що мала чітку політичну платформу й виступала за дотримання міжнародних зобов'язань СРСР у сфері прав людини. Саме в цей період дисидентський рух набуває ознак цілісного правозахисного середовища, з організаційною структурою і публічними вимогами.

Діяльність Української Гельсінської Групи свідчить про перехід дисидентського руху в нову, дозрілу фразу – формування організаційної структури та чітко визначеної політичної платформи. Головний новий пункт плану – перехід українських дисидентів на самостійницьку позицію. У документах дисидентського руху все частіше звучать заклики до виходу України з Радянського Союзу та створення незалежної демократичної української держави.

Вагомий внесок у правозахисний дискурс зробили харківські активісти, серед яких особливо відзначаються Борис Чичибабін, Генріх Алтунян та Євген Захаров. Вони документували правопорушення, поширювали самвидав, зверталися до міжнародних інституцій.

Окремим фронтом дисидентського спротиву став релігійний рух. Українська греко-католицька церква та Українська автокефальна православна церква були жорстоко переслідувані, адже радянська влада не визнавала їхнього існування. Священнослужителів арештовували, парафії насильно «приєднували» до РПЦ, а віруючі були змушені проводити богослужіння в підпіллі. Попри утиски, релігійні громади залишалися одним із осередків морального спротиву системі.

Радянська влада розглядала будь-яке інакомислення як загрозу, тому дисидентів систематично переслідували, таврували як «ворогів народу», психічно хворих або шпигунів. Дискредитація у ЗМІ супроводжувалася діями таких репресивних структур, як КДБ, що здійснювали тотальний контроль над суспільством, освітою, культурою і наукою. Проте навіть переслідування, виключення з навчальних закладів, заслання й тюрми не зламали духу опору. Боротьба дисидентів — як інтелектуальна, так і духовна — продовжувалася до останнього подиху багатьох із них.

Особистих історій, жахливих спогадів репресій, на жаль дуже багато. Кожен дисидент пережив власну боротьбу з радянським урядом. Символами цього спротиву стали постаті В’ячеслава Чорновола, Василя Стуса, Івана Світличного, Опанаса Заливахи та багатьох інших. Їхня життєва позиція, мужність і жертовність назавжди залишаються прикладом незламності людського духу перед обличчям репресивного режиму.

Отже, дисидентський рух в Україні був складним, багатовимірним явищем, що охоплював політичну, правозахисну, культурну та релігійну сфери.

Його значення полягає не лише у протистоянні тоталітаризму, а й у формуванні основ громадянського суспільства, у збереженні національної самосвідомості та прокладанні шляху до майбутньої незалежності України. Саме через ідеї гласності, ненасильства, захисту людських прав і гідності дисидентський рух став моральною основою нової України.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СХЕМА ТЕРМІНІВ, ЯКІ ПОВ'ЯЗАНІ З ДИСИДЕНТСЬКИМ РУХОМ

Рис. 1. Взаємозв'язок термінів «національно-визвольний рух», «шістдесятники» і «дисидентство»

ДОДАТОК В

СХЕМА ДІЯЛЬНОСТІ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Рис. 2. Взаємозв'язок національно-орієнтованих шістдесятників і усіх шістдесятників в Україні

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексєєва Л. Історія інакодумства в СРСР. Новітній період / 3-є видавн., стер. М. : Моск. Гельсінська. група, 2012, 384 с.
2. Бажан О. Дисидентство в УРСР: спроба дефініції. Магістеріум. Історичні студії. Київ : Національний університет «Києво-Могилянська академія, 2001. Вип. 7. С. 23–33. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13960/Bazhan_Dysydenstvo_v_URSR_sproba_definitsii.pdf?se
3. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2001. № 2. С. 520–529. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Doslidzhennia_problem_dysydentskoho_rukhu_v_Ukraini_v_suchasnii_zarubizhnii_ta_vitchyznianii_istorio.pdf?
4. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки) / НАН України. Інститут історії України. К.: Рідний край, 2000. 232 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Danyliuk_Yurii/Ukrainskyi_natsionalnyi_rukh_osnovni_tendentsii_i_etapy_rozvytku_kinets_1950-kh__1980-ti_roky.pdf?
5. Байрау Д. Інтелігенція і влада: радянський досвід // Вітчизняна історія. 1991. № 2. С. 31.
6. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую…»: політичний портрет І. Геля. (Нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років). Львів: НТШ, 1999. 222 с.
7. Батенко Т. Свіча Михайла Гориня. Штрихи до портрета. Київ: Українська республіканська партія, 1995. 64 с.
8. Богораз Л. Дисиденти / Богораз Л., Даніель А. // 50/50: Досвід словника нового мислення / ред. М. Феро и Ю. Афанасьєва. М.: Прогрес, 1989. С. 411 - 416.
9. Боффа Дж. Історія Радянського Союзу. В 2-х т. М., 1990. Т. 2. 632 с.

10. Ведмідь Л. Проблеми опозиційного руху в Україні другої половини XX ст.: вітчизняна історіографія і національна пам'ять. Національна та історична пам'ять. 2011. Вип. 1. С. 271–282.
11. Верт І. Історія радянської держави. М., 1994. 543 с.
12. Вовк В. «Київ шістдесятих років. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус — поет і людина : Спогади, статті, листи, поезії». Київ : Український письменник, 1993. С. 95. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Orach_Oleh/Ne_vidliubyv_svoiu_tryvohu_ranniu_Vasyl_Stus__poet_i_liudyna.pdf
13. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. Львів: Часопис, 2013. 392 с.
14. Губернський Б. В. Борис Чичибабін. «Без краплі ненависті до інших». URL: https://ua.krymr.com/a/28966660.html
15. Дзюба І. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» - Самвидав, 1965 р., с. 306 URL: http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm
16. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. 496 с.
17. «Українське суспільство на шляху до політичної нації» Українське суспільство на шляху до політичної нації: історія і сучасність : колективна моногр. / кер. кол. авт. і наук. ред. д.політ.н., проф. І. Д. Дудко. Київ. 2014. 478 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Dudko_Iryna/Ukrainske_suspilstvo_na_shliakhu_do_politychnoi_natsii_istoriia_i_suchasnist.pdf
18. Зайцев Ю. Сторінки історії України XX століття Вид. 2-ге, зі змінами. Львів: Світ, 1998. С. 195-234
19. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) / Харківська правозахисна група. Харків: 2003. 144 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=

1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001772

20. Ільницький Р. Стан і перспективи визвольної справи в Україні. (Оцінка «Українського демократичного руху») // Матеріали конгресу української вільної думки. Зб. 2. Мюнхен, 1973. С. 48–86
21. Історична правда. Леонід Плющ: «Дисидентами ніхто не називав – не любили це слово». Історична правда. URL: https://www.istpravda.com.ua/dissidents/articles/618e61cae6f12/
22. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 432 с.
23. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. Київ: Либідь, 1995. 224 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kasianov/Nezhodni_Ukrainska_intelihentsiia_v_rusi_oporu_1960_-_80-kh_rokiv.pdf
24. Коляска І. Освіта в радянській Україні : пер. з англ. мови з допов. і дод. / І. В. Коляска. [Toronto: Martin, 1970]. XVII, 246 с.
25. Котубей – Геруцька О. «Коли життя забране – крихт не потребую...» Ким був Василь Стус, письменник і дисидент, знищений Радянською владою. Суспільна Культура. URL: https://suspilne.media/culture/352374-koli-zitta-zabrane-kriht-ne-potrebuu-kim-buv-vasil-stus-pismennik-i-disident-znisenij-radanskou-vladou/
26. Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник. // Світличний І. У мене тільки слово. Харків.: Фоліо, 1994. С. 4
27. Кравченко Б. Соціальні зміни і національно свідомість в Україні XX століття. Київ: Основи, 1997. 423 с.
28. Кралюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони, Фоліо, 2016 р., 393 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kraliuk_Petro/Kozatska_mifolohiia_Ukrainy_tvortsi_ta_epihony.djvu

29. Курищук Г. Встати! Суд іде… Слово про Т. Мельничука. Косів: Писаний Камінь, 1998. 110 с.
30. Курносов Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 221 с.
31. Литвин В. Історія України / В. М. Литвин К.: Наукова думка НАН України, 2010. 828 с.
32. Мороз В. Серед снігів : есей / Сідней : Комітет Оборони й Допомоги Українським Політичним В'язням, 1971. 18 с.
33. Неймовірна особистість української історії – В’ячеслав Чорновіл. Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека 190 років. URL: https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=5&idg=128
34. Омельченко Ю. В. Ідеї представників українського правозахисного руху в контексті етики ненасилля. Інституційний репозиторій Київського столичного університету імені Бориса Грінченка вітає вас! Інституційний репозиторій Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. URL:https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2101/1/Omelchenko_Idei%20predstavnukiv%20ykr.pravozaxusnogo%20ryxy.pdf
35. ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. С. 1525. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Avtorskyi_kolektyv/PERELOM_Viina_Rosii_proty_Ukrainy_u_chasovykh_plastakh_i_prostorakh_mynuvshyny_Dialohy_z_istorykam2.pdf
36. Радзиховський Л. Дорослі діти молодих людей. Шістдесятники та їх спадкоємці / Радзиховський Л. // Мистецтво кіно. 2006. № 3. URL: https://old.kinoart.ru/archive/2006/03/n3-article2
37. Сверстюк Є. «Іноземці про українських політв’язнів: спогади» / Упор. Олена Голуб. Київ: Смолоскип, 2013. 736 с.
38. Світличний І. У мене тільки слово. Харків.: Фоліо, 1994. С. 74

39. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У 2 ч. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 98-105
40. Стус Д. «Василь Стус: Життя як творчість» Київ 2008 р. С. 192-202 URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Stus_Dmytro/Vasyl_Stus_zhyttia_iak_tvorchist.fb2.zip
41. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1994 р. С. 632-635.
42. Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси / Відп. ред. Віктор Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 959 с.
43. Українська Гельсінська спілка з прав людини. «Все потрібно було буквально вигризати у держави»: співзасновник УГСПЛ Євген Захаров. URL:https://www.helsinki.org.ua/articles/vse-potribno-bulo-bukvalno-vyhryzaty-u-derzhavy-spivzasnovnyk-uhspl-yevhen-zakharov/
44. Харківська правозахисна група. Історія прав людини. Пам'яті Генріха Алтуняна. URL: https://library.khpg.org/index.php?id=1177570555
45. Хейфец М. Обране. В 3 т. Т. 3.: Українські силуети. Військовополонений секретар // ХПГ. Харків: Фоліо, 2000. 272 с.
46. Цюп'як В. Особливості історіографії дисидентського руху в Україні в 1950–1980-ті рр. / // Проблеми політичної історії України. 2020. Вип. 15. С. 224-232. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppiu_2020_15_25
47. Чорновіл В. Лихо з розуму, Париж: Перша укр. друк. у Франції, 1967 р., С. 335. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chornovil_Viacheslav/Lykho_z_rozumu.djvu
48. Шварц Е. Обране / Дракон. С-П.: Кристал, 1998. С. 244
49. Еренбург І. «Відлига» - Радянський письменник. 1954 г., 60 с. URL: https://readli.net/chitat-online/?b=278537&pg=1

50. Birch I. The Ukrainian National Movement in the USSR since 1956. London : Ukrainian Information Service, 1971
51. Farmer Kenneth. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague-Boston: London, 1980
52. Rakowska-HarmstoneT. The Dialectics of Nationalism in the USSR // Problems of Communism. 1974. № 3. (VXXIII). P. 1–23.